

معرفی کتاب «پیرامون فصل الخطاب و رساله جوابیه محدث نوری» کاظم استادی^۱

چکیده

میرزا حسین نوری (م ۱۳۲۰ق) در سال ۱۲۹۲ قمری کتابی با عنوان «فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب» نگاشت. بعدها به واسطه این اثر، جنجال‌های کلامی و فرقه‌ای به پا گشت و آثار متعدّد مستقل و غیر مستقلی در ردّ این کتاب حاجی نوری نوشته شد. در سال گذشته، کتاب مفصّلی پیرامون فصل الخطاب و نیز «رساله جوابیه اشکالات بر فصل الخطاب» محدث نوری نگارش یافته که در آن به مسائل مختلفی پیرامون این دو اثر پرداخته است. این کتاب، شامل نه مقاله مجزاً می‌باشد که هر کدام به مسأله‌ای درباره فصل الخطاب پرداخته‌اند. نوشتار پیش رو، به معرفی تفصیلی این اثر جدید پرداخته است تا پژوهشگران این کتاب تازه را بشناسند.

واژگان کلیدی

حاجی نوری، ردّیه بر میرزای نوری، رساله جوابیه اشکالات بر فصل الخطاب، عدم تحریف قرآن، کتابشناسی، علوم قرآن

درآمد

مهم‌ترین و پُرسامدترین مسأله مناقشه‌آمیز در ادیان ابراهیمی و الهی، مسأله تحریف لفظی و معنوی کتاب آسمانی هر دین می‌باشد که یکی از آنها، قرآن کریم در دین مبین اسلام است. از سوی دیگر، برخی عالمان شیعه و سنی از پایان قرن چهارم تاکنون، درباره احتمال حذف و تغییر در مصحف قرآن عثمانی، سخن گفته‌اند و غالباً با اتکا بر بعضی روایات، به این مسأله دامن زده‌اند. در برابر، برای دفع فرضیه تحریف قرآن، نوشته‌های مستقل و غیر مستقل فراوانی نگارش یافته است.

یکی از جنجالی‌ترین کتاب‌های متأخر که احتمال حذف و تغییر در مصحف عثمانی را قوی دانسته، کتاب «فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب» میرزا حسین نوری (م ۱۳۲۰ق) است. او این

۱. پژوهشگر مطالعات اسلامی و نسخه‌پژوه.

کتاب را در سال ۱۳۹۲ق و در سن ۳۸ سالگی تألیف نمود. پس از آن «نهضت ردّیه نویسی» بر دیدگاه تحریف قرآن پُررنگ شد و به اوج خود رسید.

در اسفند سال ۱۴۰۲ش، کتابی با حدود ۴۲۰ صفحه توسط صاحب این قلم، درباره کتاب «فصل الخطاب» و «رساله جوابیه اشکالات بر فصل الخطاب»، با عنوان «پیرامون فصل الخطاب و رساله جوابیه محدث نوری» نگارش یافت که توسط انتشارات دانشگاه اهل بیت علیه السلام با تیراژ هزار نسخه، توفیق نشر یافت.

این کتاب به مطالب مختلفی درباره آن دو اثر پرداخته و در واقع شامل نه مقاله مجزاست که هر کدام به مساله‌ای پرداخته‌اند. عناوین مقالات و نتایج حاصل از هر کدام این مقالات، به عنوان معرفی تفصیلی این کتاب، تقدیم خوانندگان گرامی می‌شود:

مقاله یکم: معرفی نسخه‌های خطی و چاپی کتاب فصل الخطاب محدث نوری

با توجه به جایگاه محدث نوری و اهمیت کتاب فصل الخطاب و آثار متعددی مستقل و غیر مستقلی که در رد این کتاب نوشته شده، لازم بود خود کتاب فصل الخطاب، نسخه‌شناسی و معرفی گردد تا پژوهش‌گرانی که می‌خواهند به این اثر بپردازند، اطلاعات دقیق و کاملی از وضعیت آن داشته باشند. بنابراین، مناسب است تا مسائلی درباره فصل الخطاب روشن شود که برخی از آنها عبارتند از:

- آیا کتاب فصل الخطاب نسخه خطی دارد؟ نسخه‌های آن چگونه‌اند؟
- آیا نسخه دست‌نویس محدث نوری باقی مانده است؟ اگر موجود است چه ویژگی‌هایی دارد؟
- وضعیت چاپ‌های کتاب فصل الخطاب چگونه است؟
- آیا این کتاب، تصحیح و تحقیق شده است؟ این تحقیقات کدامند؟

در این مقاله با پاسخ به پرسش‌های یادشده نتایج زیر به دست آمد:

کتاب فصل الخطاب محدث نوری، از سه مقدمه و دو باب تشکیل شده است. در باب اول که بیشترین حجم را به خود اختصاص داده، میرزای نوری به ادله تحریف قرآن و نقل حدود هزار روایت پرداخته است. او در باب دوم، به نقد ادله عدم تحریف قرآن می‌پردازد.

چهار نسخه خطی از کتاب فصل الخطاب شناسایی شد. یک نسخه آن که در کتابخانه صاحب الذریعة می‌باشد، به تصریح آقا بزرگ تهرانی، دست‌نویس مؤلف است. اطلاعات این چهار نسخه عبارت است از:

- یک. نجف، کتابخانه صاحب الذریعه. کاتب نسخه: محمد تقی النوری الطبرسی، مؤلف کتاب. تاریخ کتابت: جمادی الآخر ۱۲۹۲ق. محل کتابت: نجف اشرف.
- دو. نجف، کتابخانه دار العلم الامام الخویی. کاتب نسخه: حاجی محمد النهاوندی ابن میرزا محمد. تاریخ کتابت: ۱۲ رجب ۱۲۹۳ق. محل کتابت: نجف اشرف.
- سه. بغداد، کتابخانه کلیه الآداب (فی جامعه بغداد). کاتب نسخه: نامشخص. تاریخ کتابت: ۲۰ ذی الحجّه ۱۳۴۰ق. محل کتابت: نجف اشرف.
- چهار. بغداد، کتابخانه دار المخطوطات. کاتب و تاریخ نسخه و محل کتابت: نامشخص.
- کتاب فصل الخطاب، یک بار به صورت سنگی، به تاریخ ۱۲۹۸ق در نجف منتشر شد. کاتب این نسخه، ابن مرحوم میرزا سید محمد رضا احمد الطباطبائی الاردستانی بود. بیشتر نسخه‌های چاپ سنگی این چاپ، موجود نیستند و گویا از بین رفته‌اند.
- با جست‌وجوی بسیاری که انجام شد، به شش چاپ تحقیقی از کتاب فصل الخطاب دست یافتیم که سه چاپ آن در لبنان، یکی در اردن و دو نشر اینترنتی هستند. با تقسیم این تحقیقات به چاپ کاغذی و دیجیتال، آنها عبارتند از:
- تحقیق بضاعة حسین علی الطفیلی، بی‌جا، بی‌نا، ۲۰۰۹م، ۵۰۹ صفحه.
- تحقیق الشیخ مصطفی صبحی الخضر الحمصی، بیروت، مرکز الدراسات الفکرية، ۲۰۲۰م، دو مجلد، ۱۲۳۰ صفحه. این تحقیق، بر اساس نسخه چاپ سنگی فصل الخطاب صورت گرفته و به ضمیمه رساله جوابیه محدث نوری منتشر شده است.
- تحقیق و تعلیق السید محمد جواد الحسینی، (ظاهراً) لبنان، دار النون، ۲۰۲۱م، سه مجلد، حدود ۱۸۵۰ صفحه. این تحقیق، بر اساس دو نسخه خطی و نیز چاپ سنگی صورت گرفته و به ضمیمه کتاب کشف الارتیاب و نیز رساله فارسی جوابیه محدث نوری منتشر شده است.
- تحقیق طالب ال مکّی، بی‌جا: بی‌نا، ۲۰۲۱م، ۹۲۸ صفحه خطاً درشت. تصحیح بر اساس نسخه خطی مؤلف (موجود در کتابخانه صاحب الذریعه) و نیز چاپ سنگی کتاب (۱۲۹۸ق) صورت گرفته است.
- دراسة و تحقیق دکتر محمد کریم الکواز، اردن (عمان)، منشورات الجمل، ۲۰۲۱م، ۸۰۰ صفحه. این چاپ، به ضمیمه رساله جوابیه محدث نوری منتشر شده است.

- دراسة و تعليق و تحقيق احمد كاظم الاكوش، بيروت، الانتشار العربي، ۲۰۲۱م، ۹۸۲ صفحه.
این چاپ، به ضمیمه رساله جوائیه محدث نوری و نیز رساله النقد اللطیف فی نفی التحریف من القرآن الشریف اثر آقا بزرگ تهرانی منتشر شده است.^۲

مقاله دوم: واکاوی و مآخذشناسی ردیه‌های بر کتاب فصل الخطاب محدث نوری در عدم تحریف قرآن

با توجه به تأثیرگذاری کتاب محدث نوری در مناقشات کلامی میان شیعه و اهل سنت و نیز اتهاماتی که عامه به شیعیان پیرامون قول به تحریف قرآن وارد می‌کنند، مناسب است ردیه‌هایی که بر کتاب فصل الخطاب نوشته شده، معرفی گردد و مورد توجه قرار گیرد. بنابراین لازم است به این پرسش‌ها پاسخ داده شود:

- تاکنون چه ردیه‌هایی بر کتاب فصل الخطاب نگاشته شده است؟

- وضعیت این ردیه‌ها در دوره‌های مختلف، یعنی دوره حیات مؤلف و پس از آن چگونه بوده است؟

این مقاله، به نتایج زیر دست یافت:

چند دسته آثار پیرامون رد کتاب فصل الخطاب نگاشته شده است؛ برخی به صورت مستقل به رد فصل الخطاب و محتوای آن پرداخته‌اند و بعضی به صورت ضمنی به این کار مبادرت ورزیده‌اند. از سوی دیگر، برخی آثار، در صدد رد کتاب فصل الخطاب نبوده‌اند، بلکه قصد رفع اتهام از شیعه و حواله کرد آن به منابع اهل سنت را داشته‌اند.

ردیه‌های نگارش یافته پیرامون فصل الخطاب را می‌توان به دوره حیات مؤلف و پس از آن تقسیم کرد. پس از بررسی منابع و مآخذشناسی آثار، مشخص شد که از زمان تألیف کتاب فصل الخطاب در سال ۱۲۹۲ق تا وفات مؤلف (۱۳۲۰ق)، یعنی حدود سی سال، تنها دو - سه اثر در رد این کتاب نوشته شد. پس از آن تا سال ۱۴۰۰ قمری یعنی در مدت هشتاد سال، حدود ۵۰ اثر پیرامون عدم تحریف قرآن تألیف و منتشر شده است. از سال ۱۴۰۱ق تا ۱۴۳۵ قمری، یعنی در مدت سی و پنج سال، بیش از ۴۰۰ اثر و مقاله پیرامون عدم تحریف قرآن نگارش یافته است.

با توجه به این که حجم زیادی از ردیه‌ها بر فصل الخطاب، آثار و نوشته‌های معاصر می‌باشند و پس از دوره حیات مؤلف، نوشته و یا منتشر شده‌اند، به نظر می‌رسد که تفاوت امکانات تألیف و نشر کتاب و شمار عالمان دینی در دوره‌های گذشته و حال بر این موضوع اثرگذار بوده است. البته جو

۲. معرفی نسخه‌های خطی و چاپی فصل الخطاب، کتاب شیعه، ش ۲۰، ۱۴۰۰ش.

غالب حوزه‌های علمیه و علمای عصر محدث نوری و سرآمد آنها میرزای بزرگ شیرازی در موافقت یا مخالفت با انتشار کتاب فصل الخطاب و نظریه تحریف قرآن محدث نوری قابل بررسی است؛ اینکه در سه دهه حیات مؤلف، تنها سه ردیه بر کتاب فصل الخطاب نگارش یافته که یکی از آنها در ایران و دیگری در عراق بوده و از ردیه سوم، اطلاع دقیقی در دست نیست،^۳ خود، نکته‌ای قابل توجه است.

مقاله سوم: نسخه‌شناسی و بازشناسی کتاب کشف الارتیاب

طبق اسناد موجود و بنا بر نقل آقا بزرگ تهرانی و به تبع او دیگران، محدث نوری تنها به یکی از ردیه‌ها، یعنی کتاب کشف الارتیاب، پاسخ داده است. اکنون لازم است پیرامون این کتاب، پرسش‌ها و پژوهش‌هایی مطرح شود؛ مسائلی همچون:

- نسخه‌های خطی کشف الارتیاب کدامند و این کتاب چه مشخصه‌هایی دارد؟
- نام اصلی این کتاب چیست و توسط چه شخصیتی و با چه شرح حالی نگارش یافته است؟
- محتوای کشف الارتیاب چیست و پرداختن به کتابشناسی آن، می‌تواند چه موضوعاتی را روشن نماید؟
- آیا رساله جوابیه محدث نوری در جواب کتاب کشف الارتیاب است؟

در این مقاله، ضمن معرفی نسخه‌های خطی، چاپی و بررسی شکلی و محتوایی کتاب کنونی کشف الارتیاب و نیز بررسی نام مؤلف و ترجمه وی، مشخص گشت که آقا بزرگ تهرانی، در شناسایی و معرفی کتاب کشف الارتیاب و ارتباط آن با جوابیه محدث نوری، دچار اشتباه یا سوء تفاهم بوده است.

همچنین مشخص شد که ردیه و اشکالات بر کتاب فصل الخطاب که محدث نوری بر آن جواب نگاشته است، حاوی سؤالات و اشکالات اندکی بوده که ادبیاتی تند نسبت به محدث نوری و چند شبهه مرتبط با طعن یهود را به زبان فارسی در بر داشت. بنابراین جوابیه محدث نوری، طبق شواهدی که بیان خواهد شد، در رد کتاب کنونی کشف الارتیاب، اثر محمود بن ابی القاسم (معروف به معرب تهرانی) نمی‌باشد و کتاب «ردیه بر فصل الخطاب» که تألیف ۱۳۰۲ق می‌باشد، ارتباط مستقیمی با رساله جوابیه (۱۳۰۳ق) محدث نوری ندارد.

این شواهد عبارتند از:

- سؤال و جواب‌های رساله جوابیه، بی‌ربط به کشف الارتیاب هستند.

۳. واکاوی و مأخذشناسی ردیه‌های بر کتاب فصل الخطاب محدث نوری، فصلنامه مطالعات قرآنی، جیرفت، ۱۴۰۲ش.

- مخاطب جوابیه، از ارکان اعظم بوده است.
- معرب تهرانی به نوعی ناشناخته و در حدّ میرزای نوری نبود.
- کشف الارتیاب کنونی، حاوی سخنان غیر لایق به اهل علم و تقوی نیست.
- نسبت صفحات ردّیه، ناهماهنگ با حجم کشف الارتیاب است.
- رساله در جواب «اوراق» و «مرسله» است نه کتاب.
- زبان رساله ردّیه، هماهنگ با زبان کشف الارتیاب نیست.^۴

مقاله چهارم: معرفی رساله «در جواب شبهات بر فصل الخطاب»

رساله جوابیه محدّث نوری، در ربیع الاوّل سال ۱۳۰۳ق، در شهر سامرا و به درخواست میرزا محمد حسن شیرازی (۱۳۱۲ق) نگارش شده و حدود بیست صفحه است. این رساله تحت چند عنوان، در برخی کتابخانه‌ها، فهرست‌نویسی شده است. بنا بر اهمیت رساله جوابیه محدّث نوری، لازم است پیرامون آن پرسش‌ها و پژوهش‌هایی صورت گیرد؛ مسائلی همچون:

- نسخه‌های خطّی رساله کدامند؟
  - این رساله چه مشخصه‌هایی دارد؟
  - محتوای رساله چیست؟
  - پرداختن به رساله جوابیه، چه موضوعاتی را می‌تواند روشن نماید؟
- این مقاله در نهایت، با نتایج زیر به پایان رسیده است:
- نسخه خطّی رساله «ردّ شبهات بر فصل الخطاب» یا رساله جوابیه ۲۰ صفحه‌ای حاجی نوری، در برخی کتابخانه‌ها تحت چند عنوان، همانند: «الردّ علی کشف الارتیاب»، «رساله فی جواب عن شبهات کشف الارتیاب»، «رساله جوابیه محدّث نوری»، «جواب ایرادات میرزای شیرازی بر فصل الخطاب»، فهرست‌نویسی شده است.

نسخه‌های خطّی این رساله عبارتند از:

- نسخه دست خطّ اصلی محدّث نوری در کتابخانه آیت الله حکیم نجف، به تاریخ ۱۳۰۳ق.

۴. نسخه‌شناسی و بازشناسی کتاب کشف الارتیاب، پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون فارسی، دوره ۸، ش ۱۸، پاییز ۱۴۰۱ش، ص ۱۲۱

- نسخه علی محمد النجف آبادی به تاریخ ۱۳۰۴ق که اکنون در دسترس نیست. گویا این نسخه، اولین رونوشت از رساله جوابیه محدث نوری بود.
  - نسخه دست خط آقا بزرگ تهرانی که اکنون اطلاعی از آن در دست نیست.
  - نسخه کپی برداری شده به درخواست میرزا مهدی بروجردی و مقابله شده توسط آقا بزرگ تهرانی، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به تاریخ ۱۲ محرم ۱۳۷۳ق.
  - نسخه‌ اهدایی رهبری به کتابخانه آستان قدس رضوی، متعلق به قرن ۱۴ هجری.
  - نسخه‌ ظاهراً اشتباه فهرست شده کتابخانه ناصریه هند که تحت عنوان «جواب ایرادات میرزای شیرازی بر فصل الخطاب» در کتابخانه مرکز میکروفیلم نور هند، فهرست‌نویسی شده است.
- رساله جوابیه محدث نوری در دو وضعیت منتشر شده است:
- چاپ بخشی از رساله جوابیه در فصلنامه مطالعات قرآن و حدیث سفینه که شامل سؤال سوم رساله با عنوان «چند نکته در باب تواتر، تحدی و اعجاز قرآن» می‌باشد.
  - چاپ تمام رساله جوابیه محدث نوری که در سال‌های اخیر، حداقل چهار مرتبه به صورت غیر مستقل و به ضمیمه کتاب فصل الخطاب، منتشر شده است. این چهار چاپ عبارتند از: چاپ مصطفی الحمصی (۲۰۲۰م)؛ چاپ محمد جواد حسینی جوانمرد (۲۰۲۱م)؛ چاپ احمد کاظم الاکوش (۲۰۲۱م)؛ چاپ محمد کریم الکوآز (۲۰۲۱م).
- پس از معرفی رساله‌ جوابیه محدث نوری، اکنون این سؤال مناسب تأمل است که پرداختن به این رساله، چه فایده‌ای دارد و ممکن است چه موضوعاتی را برای ما روشن نماید؟ به عنوان نمونه، این چند مورد قابل ذکر هستند:
- نظر نهایی محدث نوری پیرامون تحریف قرآن چه بود؟
  - ارتباط رساله جوابیه با کتاب کشف الارتیاب چگونه است؟
  - چه اطلاعات تاریخی پیرامون عصر محدث نوری از رساله، قابل استناد است؟

برخی از این اطلاعات عبارتند از: «میرزای بزرگ شیرازی، موافق نظریه تحریف قرآن بود اما با قیود و تبیین‌هایی.» و «در دوره محدث نوری، مناقشات بین الادیانی وجود داشت.»^۵

مقاله پنجم: متن رساله جوابیه محدث نوری بر فصل الخطاب، بر اساس نسخه دست‌نویس مؤلف

رساله جوابیه میرزای نوری از جهات مختلف تاریخی و علمی برای روشن شدن برخی از مسایل مطرح شده درباره محدث نوری و نیز مسأله تحریف قرآن، بسیار مهم است. آقا بزرگ تهرانی درباره آن نوشته است:

و شیخنا عادتش این بود که می‌گفت: راضی نیستم از کسی که فصل الخطاب را مطالعه کند و نظر در این رساله را واگذارد.

و در جای دیگر نوشته است:

رساله‌ای علی حده در جواب شبهات او نوشت و پیوسته توصیه می‌نمود که هر کس نسخه‌ای از فصل الخطاب نزد اوست باید این رساله را بدان ضمیمه نماید به جهت آنکه این رساله به منزله متممات آن است.^۶

بنابراین لازم است متن رساله بر اساس نسخه دست خط مؤلف، در دسترس محققان و پژوهشگران قرار گیرد.

رساله جوابیه حاجی نوری، شامل یک مقدمه در داستان نگارش جوابیه است که صفحه اول جوابیه را به خود اختصاص داده و نوزده صفحه دیگر رساله، پاسخ به سه سؤال یا شبهه اشکال کننده بر فصل الخطاب است.

شبهه اول مستشکل این است که با اثبات تحریف، قرآن بی اعتبار می‌گردد.

محدث نوری، جواب این شبهه را در چند بخش داده است:

- معنای تحریف در قرآن و تورات، متفاوت است.

- دلایل تفاوت معنای تحریف در قرآن و در تورات.

۵. معرفی رساله در جواب شبهات به فصل الخطاب، پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون فارسی، دوره ۶، ش ۱۶، اسفند ۱۴۰۰ ش، ص ۳۰۴ - ۳۳۲.

۶. ن. ک: الذریعة، ج ۱۶، ص ۲۳۱ و ج ۱۸، ص ۹.

- جمع‌بندی به اینکه قرآن، وجوه تحریفات تورات را ندارد.
- نتیجه نهایی اینکه، حذف برخی آیات قرآن، ضرری به اصل دین و اعجاز آن نمی‌زند.
- شبهه دوم مستشکل این است که: با اثبات تحریف، انتساب قرآن به پیامبر منتفی می‌شود.
حاجی نوری، جواب این شبهه را در چند فصل داده است:
- تمام قرآن موجود، منتسب به خداوند است.
- تمام قرآن موجود، نازل شده‌های بر پیامبر است.
- قرآن موجود، به همان ترتیبی است که نازل شده است.
- حروف، کلمات و قرائات قرآن موجود، مطابق با قرآن منزل است.
- شبهه سوم مستشکل این است که با اثبات تحریف، معجزه بودن قرآن برای پیغمبر ثابت نمی‌شود.
صاحب فصل الخطاب، جواب این شبهه را در چند مطلب داده است:
- قرآن، منتسب به پیامبر و در حدّ تواتر است.
- صدق نبوت متوقف بر بقای معجزه نیست.
- معجزه بودن قرآن، متوقف بر بقای قرآن نیست.
- تحدی نشانه اعجاز است، حتی اگر قرآن متواتر نباشد.
- تحریف به نقصان، مانع تحدی و اعجاز قرآن نیست.
- دلایل اعجازگونه متعددی برای اثبات نسبت و صدق نبوت، در قرآن وجود دارد.
- اثبات نبوت پیامبر محتاج به اثبات اعجاز قرآن نیست.
- غیر از قرآن، معجزات بسیاری از پیامبر ظاهر شده است.^۷

۷. متن رساله جوابیه محدث نوری به اشکالات بر فصل الخطاب بر اساس نسخه دست‌نویس مؤلف، حدیث و اندیشه، دوره ۱۷، ش ۳۵، ۱۴۰۲ ش.

مقاله ششم: شناسایی مخاطب رساله جوابیه محدث نوری به شبهات بر فصل الخطاب

با توجه به این که مشخص شده جوابیه محدث نوری، ارتباطی با کشف الارتیاب و شخص معرب تهرانی ندارد، بنابراین صاحب شبهات بر فصل الخطاب و نویسنده آن، مجهول است. اکنون لازم است پرسیده شود:

- چه اطلاعاتی می‌توان از وضعیت شکلی و محتوایی رساله جوابیه به دست آورد؟
- شواهد شکلی و محتوایی رساله جوابیه نوری را می‌توان با چه کسانی تطبیق داد؟
- آیا می‌توان به وسیله جریانات تاریخی پیرامون کتاب فصل الخطاب در ایران و عراق، نویسنده این اشکالات و شبهات بر فصل الخطاب را شناسایی کرد؟
- مخاطب رساله جوابیه محدث نوری کیست؟

این مقاله با بررسی سؤالات، به این نتایج رسیده است:

برخی از اطلاعاتی که می‌توان از وضعیت شکلی و فیزیکی رساله جوابیه استنباط نمود، عبارتند از:

- رساله جوابیه فارسی و مخاطب آن فارس بوده است.
- رساله محدث نوری، عنوان ندارد.
- رساله، خطاب صریح و نام مخاطب ندارد.
- محدوده زمانی مکتوب مستشکل بر فصل الخطاب قابل استنباط است.
- از چند قسمت جوابیه حاجی نوری نیز، می‌توان اطلاعاتی درباره اشکال کننده بر او به دست آورد:
- مستشکل بر فصل الخطاب، از ارکان اعظم بوده است.
- سن و سال مخاطب رساله جوابیه قابل استنباط است.
- مکان مستشکل و شکل فیزیکی نوشته اشکالات قابل فهم است.
- زاویه فکری یا احیاناً سیاسی مخاطب رساله جوابیه قابل درک است.
- مستشکل، گرایش ولایی تند نداشته است.
- مستشکل، متکلم یا فقیه بوده است.
- مستشکل، متأثر از مناقشات بین الادیانی بوده است.

اکنون لازم است طبق شواهد شکلی و محتوایی رساله نوری و جریانات پیرامون فصل الخطاب در ایران و عراق، این مستشکل، شناسایی شود. هر چند که شاید دقیقاً نتوان این هویت را روشن نمود؛ ولی بالاخره می‌توان درباره آن، با توجه به ردیه‌های زمان حیات محدث نوری بر فصل الخطاب، احتمالاتی را از ذهن گذراند که عبارتند از:

- احتمال اول: میرزا ابوطالب زنجانی.

- احتمال دوم: محمد حسین شهرستانی.

همچنین، افراد متعدّد و محتمل دیگری نیز وجود دارند که اکنون مدّ نظر نیستند، اما ممکن است با تمام مشخصات و شواهد شکلی و محتوایی رساله محدث نوری، هماهنگ باشند.

در جمع‌بندی شواهد و قرائن، باید گفت که اطلاعات موجود ما از وضعیت شکلی و محتوایی رساله محدث نوری، با هر دو نفر احتمالی، یعنی میرزا ابوطالب زنجانی و محمد حسین شهرستانی، تقریباً هماهنگ است؛ ولی چون، نه متن تقریظ میرزا ابوطالب بر کشف الارتیاب دستیاب شده و نه متن رساله ردیه شهرستانی در دست است، نمی‌توان مصداق قطعی برای نویسنده اشکالات و شبهات بر فصل الخطاب که مخاطب رساله جوابیه محدث نوری است، تعیین کرد.^۸

همچنین، گاه‌شماری پیرامون زندگی محدث نوری و کتاب‌های فصل الخطاب و رساله جوابیه در این مقاله طراحی شده که ملاحظه آن خالی از لطف نیست:

عنوان	روز	ماه	سال ق
تولّد محدث نوری	۱۸	شوال	۱۲۵۴
تولّد محمد حسین شهرستانی	۱۵	شوال	۱۲۵۵
تولّد میرزا ابوطالب زنجانی			۱۲۵۷
حافظ قرآن شدن محمد حسین شهرستانی و رفتن به کربلا		(حدودی)	۱۲۶۸
ورود حاجی نوری به نجف و تحصیل در آن			۱۲۷۳
تتلمذ حاجی نوری در درس شیخ عبدالحسین طهرانی			۱۲۷۸
تتلمذ حاجی نوری در درس شیخ مرتضی انصاری			۱۲۸۰
عزیمت میرزا ابوطالب زنجانی به نجف			۱۲۸۱
تتلمذ حاجی نوری در درس میرزای شیرازی			۱۲۸۶
بازگشت میرزا ابوطالب زنجانی به ایران و زنجان			۱۲۸۶

۸. شناسایی مخاطب رساله جوابیه محدث نوری به شبهات بر فصل الخطاب، پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون فارسی، دوره ۷، ش ۱۷، شهریور ۱۴۰۱ ش، ص ۱۰۶-۱۳۶.

عنوان	روز	ماه	سال ق
مهاجرت حاجی نوری به همراه میرزای شیرازی به سامرا			۱۲۹۱
تاریخ فراغت حاجی نوری از تألیف کتاب فصل الخطاب	۲۱ یا ۲۸	جمادی الآخر	۱۲۹۲
تولد آقا بزرگ تهرانی	۱۱	ربیع الاول	۱۲۹۳
نگارش نسخه خطی فصل الخطاب توسط محمد نهاوندی	۱۲	رجب	۱۲۹۳
دومین سفر حاجی نوری از سامرا به مشهد برای زیارت امام رضا <small>علیه السلام</small>			۱۲۹۷
شروع چاپ سنگی فصل الخطاب		احتمالاً رجب	۱۲۹۸
انتشار و پخش چاپ سنگی فصل الخطاب	۱۲	شوال	۱۲۹۸
سکونت میرزا ابوطالب زنجانی در تهران تا آخر عمر			۱۳۰۰
نگارش چندین کتاب در ردّ نصارا، توسط محمد حسین شهرستانی		(حدودی)	۱۳۰۱
تألیف کتاب کشف الارتیاب	۱۷	جمادی الآخر	۱۳۰۲
نگارش شبهات بر فصل الخطاب		رجب تا شوال	۱۳۰۲
رسیدن مرسله شبهات بر فصل الخطاب به دست میرزای شیرازی		ذی الحجة	۱۳۰۲
در دسترس قرار گرفتن سؤالات به دست محدث نوری		محرم	۱۳۰۳
نگارش رساله جوابیه توسط محدث نوری		ربیع الاول	۱۳۰۳
تأیید کتاب فصل الخطاب توسط میرزای شیرازی (با توجه به گفته میرزای نوری)		ربیع الاول	۱۳۰۳
استنساخ رساله جوابیه میرزای نوری توسط علی محمد نجف آبادی			۱۳۰۴
مرجعیت شهرستانی، پس از وفات استادش فاضل اردکانی			۱۳۰۵
اقامت حدوداً یکساله شهرستانی در ایران و تهران و بازگشت به کربلا			۱۳۰۶
اصرار میرزای شیرازی به ابوطالب زنجانی برای برای عزیمت به سامرا		(حدودی)	۱۳۱۰
درگذشت میرزای شیرازی، پشتیبان محدث نوری	۲۴	شعبان	۱۳۱۲
استنساخ کتاب کشف الارتیاب			قبل ۱۳۱۳
درگذشت محمد حسین شهرستانی در کربلا	۳	شوال	۱۳۱۵

عنوان	روز	ماه	سال ق
استنساخ کتاب کشف الارتیاب		جمادی الثانی	۱۳۱۸
درگذشت محدث نوری	۲۷	جمادی الثانی	۱۳۲۰
نسخه برداری چونپوری از رساله جوابیه	۱۰	رجب	۱۳۲۰
درگذشت میرزا ابوطالب زنجانی	۱۵	ربیع الاوّل	۱۳۲۹
آغاز تألیف الذریعه			۱۳۲۹
نسخه برداری اولیه آقا بزرگ تهرانی از رساله جوابیه			۱۳۴۳
نسخه برداری طلبه لطف الله قزوینی برای بروجردی	۱۲	محرم	۱۳۷۳
تأیید استنساخ نسخه لطف الله توسط آقا بزرگ تهرانی	۲۲	محرم	۱۳۷۳
درگذشت آقا بزرگ تهرانی	۱۳	ذی الحجّه	۱۳۸۹

مقاله هفتم: بررسی و راستی‌آزمایی قضیه انگیزه تألیف کتاب فصل الخطاب محدث نوری (با تأکید بر نقل آیت الله محمد صادقی تهرانی)

یکی از قضایایی که پیرامون حاجی نوری و فصل الخطاب مطرح شده، داستان انگیزه تألیف این کتاب است. گفته شده، محدث نوری فریب دولت انگلستان برای تفرقه میان مسلمانان را خورد و کتاب فصل الخطاب را به تحریک کارمند جاسوس سفارت انگلیس نوشت. این داستان توسط آیت الله مرعشی نجفی (م ۱۴۱۱ق) به نقل از سردار کابلی (م ۱۳۷۲ق) توسط چند نفر نقل شده است که عبارتند از: سید موسی شبیری زنجانی،^۹ آیت الله گرامی (مصاحبه حضوری)، نقل آقای منتظری با واسطه آیت الله گرامی،^{۱۰} آیت الله آصف محسنی،^{۱۱} محمد صادقی تهرانی^{۱۲}.

اکنون لازم است بررسی شود:

- روایت‌های داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب چگونه است؟
- اطلاعات و داده‌های این داستان چیست؟
- آیا اطلاعات این داستان با شواهد تاریخی دیگر و مرتبط با محدث نوری و فصل الخطاب، هماهنگ است؟

۹. جرعه‌ای از دریا، ج ۳، ص ۳۳۳.

۱۰. خاطرات، ج ۱، ص ۸۱ - ۸۲.

۱۱. تقریب مذاهب از نظر تا عمل، ص ۸۱.

۱۲. الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنّة، ج ۱۲، ص ۲۳۲ و ۳۲۹.

- چه تناقضات و ابهاماتی پیرامون این داستان قابل طرح است؟

در مقاله حاضر، با بررسی داده‌های داستان و تجزیه و تحلیل این اطلاعات با شرح حال سردار کابلی، محدث نوری و برخی دیگر، نتایج زیر حاصل گردید:

داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب و اطلاعات آن، به دلایل متعددی نادرست است که برخی از آنها عبارتند از:

- محدث نوری، استاد سردار کابلی نبود و سردار کابلی در دروس و تحقیقات محدث نوری شرکت نداشت.

- در زمان تألیف، سردار کابلی متولد نشده بود.

- تألیفات احصائی دسته‌بندی شده، قابلیت ارائه روزانه ندارند.

- در زمان محدث نوری، گذرنامه و ویزا وجود نداشت.

- ناشر چاپ سنگی فصل الخطاب، شیخ رضا کتابفروش نبود.

- پس از نشر فصل الخطاب، علمای ایران و عراق اعتراض فوری نکردند.

- اتابک در زمان انتشار کتاب فصل الخطاب، کاره‌ای نبود.

- میرزای شیرازی، موافق کتاب فصل الخطاب بود.

- زمان و علت قتل اتابک با قضیه منقول از آیت الله صادقی، ناهماهنگ است.

- محدث نوری از نشر و پخش کتاب فصل الخطاب، پشیمان نشد.

جدای از گزاره‌های نادرستی که بیان شد، ابهاماتی نیز پیرامون راویان داستان وجود دارد که برخی از آنها عبارتند از:

- راویان چهارگانه، جزئیات داستان را متفاوت بیان نموده‌اند.

- داستان منقول از سردار کابلی و آیت الله مرعشی، خبر واحد غیر مکتوب است.

- راویان اولیه، برخی از محفوظاتشان دقیق نیست.^{۱۳}

۱۳. واکاوی انتقادی داستان انگیزه تألیف کتاب فصل الخطاب محدث نوری (با تأکید بر نقل آیت الله محمد صادقی تهرانی)، مجله بین‌المللی مطالعات ایرانی - اسلامی، دوره ۱۳، ش ۱، خرداد ۱۴۰۲ ش.

مقاله هشتم: تجزیه و تحلیل داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب و بازشناسی ماجرای تاریخی آن

با توجه به این که انتساب این داستان به محدث نوری و فصل الخطاب، نادرست است، اکنون ضمن طرح داستان، لازم است بررسی شود:

- روایت‌های داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب چگونه است و دارای چه بخش‌های متفاوتی می‌باشد؟

- اطلاعات و داده‌های این داستان، چه سرنخ‌هایی را به ما برای کشف واقعیت می‌دهد؟
- آیا اطلاعات این داستان با شواهد تاریخی دیگر و مرتبط با عصر محدث نوری و سردار کابلی، هماهنگ است؟

- این داستان را با چه واقعه تاریخی می‌توان تطبیق داد؟

پژوهش حاضر، با بررسی داده‌های داستان و تجزیه و تحلیل این اطلاعات با دیگر وقایع تاریخی هم‌عصر سردار کابلی و محدث نوری، در نهایت به این نتایج رسیده است:

شرح داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب منقول از سردار کابلی، دارای سه بخش است: بخش اول که شامل جرقه اولیه تألیف و رفت آمد سیدی معمم برای رد و بدل کردن صفحات کتاب فصل الخطاب است. بخش دوم، پیرامون دیدار در سفارت انگلیس و فاش شدن مأموریت شخص هندی است. بخش سوم، درباره جریانات اتابک و جمع‌آوری کتاب می‌باشد.

اطلاعات ما از داستان و تحلیل داده‌های آن، نشان می‌دهد که ما با دو دسته اطلاعات در این داستان رو به رو هستیم: دسته اول، اطلاعات هماهنگ با کتاب فصل الخطاب و زندگی محدث نوری که شامل بخش اول داستان می‌شود. دسته دوم، اطلاعات ناهماهنگ با کتاب فصل الخطاب و جریان تاریخی و شرح حال حاجی نوری که شامل بخش دوم و سوم داستان می‌شود.

از این اطلاعات، چند کلید واژه به دست می‌آید: سفارت انگلیس، کتاب جنجالی، شیخ رضا کتابفروش، نوری، اعتراض علمای ایران و عراق، اتابک نخست وزیر، درخواست نوری از اتابک، جلوگیری و عدم پخش کتاب، میرزای شیرازی، قتل اتابک.

با توجه به دوره نخست وزیری اتابک سفارت انگلیس و اعتراض علما و دیگر کلیدواژه‌ها، به نظر می‌رسد که بخش دوم و سوم داستان آیت الله مرعشی منقول از سردار کابلی از عالمی نوری نام، رخدادی پیرامون جریانات کتاب «مسالك المحسنين» در دوره مشروطه ایران و مخالفت شیخ فضل الله نوری با این اثر می‌باشد. شواهدی این تطابق را نشان می‌دهد؛ همانند: گرایش طالبوف به اصلاحات انگلیسی و پشتیبانی انگلیس از او و کتاب مسالك المحسنين؛ موضع‌گیری رجال سیاسی و علما به نشر مسالك المحسنين و شخص طالبوف؛ وضعیت چاپ و فروش مسالك المحسنين و شیخ رضا کتابفروش؛ نسبت اتابک و دوران او با جریان کتاب مسالك المحسنين و شخص طالبوف.

با توجه به این شواهد، می‌توان داستان منقول از سردار کابلی به نقل از آیت الله صادقی تهرانی را بازسازی کرد و اصل داستان منقول از سردار کابلی را بازبایی نمود. نتیجه این که ناقل این داستان، دو رخداد مختلف که پیرامون دو نوری، دو سید و دو کتاب متفاوت بوده است را با هم مخلوط نمود؛ به این معنی که راوی داستان، دچار خطای «حافظه کاذب» شده که در علم جدید روانشناسی و روانپزشکی، به آن پرداخته‌اند.^{۱۴}

مقاله نهم: معرفی یکصد منبع برای پژوهش درباره کتاب فصل الخطاب محدث نوری

این مقاله در نشریه حاضر، یعنی «دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث» منتشر شده و در چکیده آن می‌خوانیم:

کتاب «فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب» میرزا حسین نوری (م ۱۳۲۰ق)، جنجالی‌ترین کتاب قرآنی دو قرن اخیر می‌باشد که در آن، احتمال حذف و تغییر در مصحف عثمانی را صحیح و قوی دانسته است. محدث نوری در این کتاب، دلایل متعددی را به همراه ارایه حدود هزار روایت، بر تحریف حذفی قرآن، مطرح نموده است.

اکنون با توجه به موقعیت و شخصیت محدث نوری و تأثیرگذاری کتاب وی بر مناقشات کلامی میان شیعه و اهل سنت و نیز اهمیت فوق العاده مسأله تحریف قرآن و شبهاتی که روز به روز پیرامون آن در برخی نوشته‌ها و صفحات مجازی ظهور و بروز پیدا می‌کند، لازم می‌نمود تا مآخذشناسی جدید و به روزی که در آن، غالب نوشته‌های پیرامون کتاب فصل الخطاب معرفی شود، در دسترس پژوهشگران قرار گیرد تا با توجه به آن پاسخگویی شبهات و تحقیقات جدید را سامان دهند. در مقاله حاضر، مجموعه‌ای حدود یکصد عنوان از منابع درباره کتاب فصل الخطاب، به صورت اطلاعات شناسنامه‌ای، معرفی و ارایه شده است.^{۱۵}

مطلب دهم: تصویر نسخه خطی رساله به خط محدث نوری

در بخش آخر کتاب «پیرامون فصل الخطاب و رساله جوابیه محدث نوری»، تصویر نسخه خطی رساله جوابیه به خط مؤلف آن، یعنی محدث نوری در ۲۰ صفحه آمده است.^{۱۶} برای آشنایی با خط مؤلف و نمونه صفحات نسخه خطی رساله، یک صفحه از این نسخه را می‌آوریم.

۱۴. تجزیه و تحلیل داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب و بازشناسی ماجرای تاریخی آن، پژوهش‌های قرآن و حدیث، دوره ۵۶، ش ۲، اسفند ۱۴۰۲ ش.

۱۵. معرفی یکصد منبع برای پژوهش درباره کتاب فصل الخطاب محدث نوری، مجله دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث، دوره ۶، ش ۲۲، پاییز ۱۴۰۲ ش.

۱۶. رساله جوابیه (نسخه خطی)، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۹۱۲۵.

الحمد لله و صلوات الله على منزله و محرم سنة اربع و سبعم و سبعين من الهجرة النبوية
 و عرفت بحضرت شرف و در بدر بعد از آنکه دستم خدایم بقره اولی و بعد از آنکه
 علی شرفاً اللذی التوجه لیست انما استقامت علی کلمة الحق و سیدان و اعیان العلماء و سید
 المحققین و آیه الله فی الینبیین استاذنا الاعظم و مولانا محمد باقر صاحب الکامع مراد
 الشیرازی شرف الله علیه و اهل بیت علیهم السلام و اولاد ابرار فرزند که در آن شب بود
 بعضی از جوابات فصل الخطابی که نزد ایشان فرستاده بودم دستم جواب شدند
 جناب ایشان فرمود که جواب این شبهات واضح و کفایتش برای آنکه تمام و مختصر
 ایشان از جواب ملامت بر آنکه مرید ادب و ذکاوت و اعظم و اجابت کوشش
 منجم و لازم بود بعضی از جوابات را در ضمنه شبید در جواب انوار موعظه
 نورانی در راه حرم امامت در کتابت در کتابت یکبار در چهارم و پنجم
 و بنظر اندر رساندم که بنی فرمودند که پس از مطالعه و نظر مضامین در آن
 بر اراعه ربه و شکر نامند و در جواب بعضی از شبهات عرض کردیم ما علم و
 تقوی که در اینجادانت که بماند اعراض کلام که و اذا مردوا بالبعث
 مردوا کراماً و بالله التوفیق و بحسبنا و نعم الوکیل بسیدنا محمد

معرفی کتاب «پیرامون فصل الخطاب و رساله جوابیه محدث نوری»

مطلب یازدهم: کتابنامه اثر

در این کتاب و برای اسناددهی مطالب مقالات آن، کتابنامه و منابع هر مقاله به صورت مجزاً و مستقل درج شده است؛ اما در مجموع و با حذف مکررات، بیش از یکصد و بیست عنوان منبع و اثر در این کتاب، ارجاع داده شده^{۱۷} که برخی از آنها، برای اطلاع بیشتر خوانندگان است. با توجه به اینکه منابع این کتاب می‌تواند در آشنایی خوانندگان گرامی با تحقیقات درباره کتاب فصل الخطاب، موثر باشد، کتابنامه به ترتیب الفبایی نام مؤلفان ذکر می‌شود:

- ابن جوزی (بی‌تا)، النشر فی القراءات العشر، تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- احمدی، راضیه (۱۳۹۰ش)، مرحوم طهرانی و دفاع از حریم قرآن در کشف الارتیاب، بی‌تاب، شماره ۷۱.
- احمدی نیا، محمد جواد (۱۳۹۵ش)، میر محمد علی شیرازی، تهران: خانه کتاب.
- آدمیت، فریدون (۱۳۶۳ش)، اندیشه‌های طالبوف تبریزی، تهران: دماوند.
- آدمیت، فریدون (۱۳۴۵ش)، اندیشه‌های طالبوف، سخن، دوره ۱۶، ش ۵.
- آراین پور، یحیی (۱۳۷۲ش)، از صبا تا نیما (تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی)، تهران: زوار.
- استادی، رضا (۱۳۵۴ش)، فهرست صد و شصت نسخه از یک کتابخانه شخصی، قم: بی‌نا.
- استادی، رضا (۱۳۸۳ش)، آشنایی با تفاسیر (به ضمیمه عدم تحریف قرآن و چند بحث قرآنی)، قم: قدس.
- استادی، کاظم (۱۳۹۲ش)، بحثی درباره مسأله تحریف قرآن (به ضمیمه رساله فی جواب عن شبهات علی الفصل الخطاب)، مخطوط، قم: کتابخانه دین پژوهان.
- استادی، کاظم (۱۳۹۶ش)، کتابشناسی عدم تحریف قرآن، قم: مشعر .
- اسفندیار، محمود رضا (۱۳۸۶ش)، نگاهی به مجادلات قلمی هنری مارتین و عالمان عصر قاجار درباره نبوت خاصه، پژوهشنامه ادیان، سال اول، ش ۲.
- افشار، ایرج (۱۳۳۰ش)، «طالب اف معرفی و نقد»، یغما، مرداد ش ۳۹.
- آقاخان، محمد مهدی (۱۳۸۵ش)، قتل علی اصغر خان امین السلطان (نخست وزیر مشروطه)، گنجینه اسناد، تابستان ش ۶۲.
- امیری، مهرباب (۱۳۴۷ش)، زندگی سیاسی اتابک اعظم، تهران: سخن.
- امین عاملی، سید محسن (۱۴۰۳ق)، اعیان الشیعة، بیروت: دار التعارف؛ نیز: همان، چاپ ۱۴۲۱ق.

۱۷. پیرامون فصل الخطاب و رساله جوابیه محدث نوری، دانشگاه اهل بیت^ع، تهران، اسفند ۱۴۰۲ش.

- امینی، محمد (۱۳۷۸ش)، «کتاب‌شناسی تحریف‌ناپذیری قرآن کریم»، بیّنات، بهار، ش ۲۱، صص ۱۵۳ - ۱۷۰.
- انصاری، مرتضی (۱۴۳۶ق)، کتاب الصلاة، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- انصاری، ناصر الدین (۱۳۸۷ش)، اختران فقاہت بررسی زندگی علمی و سیاسی گروهی از علمای سده اخیر، قم: دلیل ما.
- بردران شکوهی، سیروس (۱۳۷۳ش)، تحقیق تازه درباره ترور میرزا علی اصغر خان اتابک اعظم، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ش ۱۵۱.
- بروجردی، میرزا مهدی (۱۳۷۵ق)، برهان روشن (البرهان علی عدم تحریف القرآن)، تهران: بوذر جمهری.
- بهرامی، عبد الله (۱۳۶۳ش)، خاطرات عبد الله بهرامی از آخر سلطنت ناصر الدین شاه تا اول کودتا، تهران: علمی.
- بیورکلاند، دیوید (۲۰۱۴م)، ایجاد حافظه کاذب در کودکان و بزرگسالان (نظریه، تحقیق و پیامدها)، انگلیس: انتشارات روانشناسی.
- ترکمان، محمد (۱۳۶۲ش)، مجموعه رسائل اعلامیه‌ها و مکتوبات شیخ فضل الله نوری، تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- تهرانی، آقا بزرگ (۱۳۹۳ش)، النقد اللطیف فی نفی التحریف عن القرآن الشریف، مصحح: النجفی، آفاق نور، پاییز شماره ۲۰.
- تهرانی، آقا بزرگ (۱۳۶۵ش)، میرزای شیرازی (ترجمه هدیه‌ی الرازی الی الامام المجدد الشیرازی)، مترجم: محمد دزفولی، تهران: وزارت ارشاد اسلامی.
- تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۳ق)، الذریعة الی تصانیف الشیعه، بیروت: دار الاضواء؛ نیز: (۱۴۰۸ق)، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۴ق)، نقباء البشر فی القرن الرابع عشر، مشهد: دار المرتضی.
- تهرانی، آقا بزرگ (بی‌تا)، فهرست کتاب‌خانه صاحب الذیعة، نجف: کتابخانه صاحب الذیعة.
- جودی، امیر (۱۳۷۰ش)، کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب (ترجمه بخش اول)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تهران.
- حجّتی، سید محمد باقر (۱۳۸۳ش)، گزارش مأموریت سفر دهلی به منظور شرکت در کنفرانس «ایفلا» و مطالعات اجمالی راجع به نسخه‌های خطی اسلامی در هند، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، دوره ۱، ش ۲.
- حدادی، نصر الله (۱۳۸۶ش)، از باسمه تا کتاب (قدم به قدم آشنایی با تاریخچه نشر کتاب‌های مذهبی در ایران)، مجله خیمه، ش ۳۷.

- حرز‌الدین، محمد (۱۴۰۵ق)، معارف الرجال فی تراجم العلماء و الادباء، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- حسینی طهرانی، محمد حسین (۱۳۹۰ش)، آیت نور (یادنامه حاج سید محمد حسین حسینی طهرانی)، مشهد: علامه طباطبایی.
- حلّی، حسن بن یوسف (۱۳۶۳ش)، انوار الملکوت فی شرح الیاقوت، قم: الشریف الرضی.
- خمینی، روح الله (۱۴۲۷ق)، انوار الهدایة فی التعلیقة علی الکفایة، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر تراث الامام الخمینی.
- خوانساری، محمد بن حسین (۱۱۲۵ق)، اصول الدین، تهران: کتابخانه مجلس، ش ۱۶۲۲۳۳.
- راوندی، سعید بن عبد الله (۱۴۰۹ق)، الخرائج و الجرائح، قم: مؤسسه امام مهدی (عج).
- رضوی، سید شمیم حیدر (۱۳۹۱ش)، مؤلفین امامیه شبه قاره قرن نوزدهم میلادی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، قم: جامعه المصطفی العالمیة.
- رهنما، شهرام و علی امیری (۱۳۹۸ش)، تأملی بر رابطه انگلستان با نهضت مشروطه ایران (بررسی نقش انگلستان در ناکامی مشروطه)، مطالعات انقلاب اسلامی، س ۱۶، ش ۵۷.
- روزنامه ایران (۱۳۸۹ش)، سرانجام سید جمال الدین اسدآبادی، روزنامه ایران، ۲۰ اردیبهشت.
- ساروی، پرچهر (۱۳۷۰ش)، کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب (ترجمه بخش دوم)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تهران.
- سائلی، مجید (۱۳۸۹ش)، رسالات جدلی در باب مسیحیت و اسلام (مجموعه مشاجرات قلمی هنری مارتین و علمای شیعی ایران)، پیام بهارستان، سال دوم، ش ۷.
- سلیمانی امیری، جواد (۱۳۸۴ش)، از عدالت‌خانه تا مشروطه غربی، قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه.
- سمعی کیوان، غلامرضا (۱۳۶۳ش)، زندگانی سردار کابلی، تهران: زوار.
- سیّاح، حمید و سیف الله گلکار (۱۳۵۹)، خاطرات حاج سیّاح یا دوره خوف و وحشت، تهران: امیر کبیر.
- شبیری زنجانی، سید موسی (۱۳۹۳ش)، جرعه‌ای از دریا (ج ۳)، قم: مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه.
- شرف‌الدین، عبد الحسین (۱۴۳۱ق)، موسوعة الامام السید عبد الحسین شرف‌الدین، بیروت: دار المؤرّخ العربی.
- شکوهی، میرزا حسن (۱۳۹۲ش)، یادگار شکوهی (مجموعه آثار میرزا حسن شکوهی از روشنفکران و مبارزان مشروطه در آذربایجان)، مصحح: یوسف بیگ‌باباپور و مسعود غلامیه، تهران: سفیر اردهال.

- شهيدى قزوینى، ابوتراب (بى‌تا)، رساله تذكرة الغافل و ارشاد الجاهل، نسخه خطى كتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۳/۱۸۴۷۷.
- صادقى تهرانى، محمد (۱۴۰۶ق)، الفرقان فى تفسير القرآن بالقرآن و السنة، قم: فرهنگ الاسلاميه؛ نیز: (۱۴۳۴ق)، قم: شكرانه.
- صادقى تهرانى، محمد (بى‌تا)، علّت نوشتن كتاب فصل الخطاب، آواى رسالت (كانال تلگرامى استاد)، شماره ۲۶۶.
- صحتى سردردى، محمد (۱۳۷۳ش)، «كتاب‌شناسى افسانه تحريف»، صحيفه مبین، تابستان و پاييز، ش ۲ و ۳.
- صحتى سردردى، محمد (۱۳۷۴ش)، محدث نورى (روايت نور)، قم: انصاریان.
- صحرائى، شهرام (۱۳۹۵ش)، ميرزا ابوطالب زنجانى (مقاله مدخل دانشنامه جهان اسلام)، تهران: دانشنامه جهان اسلام.
- صدرايى خويى، على و ابوالفضل حافظيان (۱۳۸۳ش)، فهرست كتابخانه‌هاى چاپ سنگى كتابخانه آستان حضرت معصومه (س)، قم: انتشارات زائر.
- صدرايى خويى، على و عبد الحسين حائرى (۱۳۷۶ش)، فهرست نسخه‌هاى خطى كتابخانه مجلس شورای اسلامی (ج ۳۵)، قم: بوستان كتاب.
- صفايى، ابراهيم (۱۳۵۵ش)، اسناد سياسى، تهران: بى‌نا.
- صوفى نياركى، تقى (۱۳۸۰ش)، نقدى بر مقاله خط اعتدال در نهضت مشروطيت ايران، حكومت اسلامى، ش ۲۱.
- طالبوف، عبد الرحيم (۱۳۳۴ش)، مسائل الحيات، تفليس: مطبعة غيرت.
- طالبوف، عبد الرحيم (۱۳۵۴ش)، مسالك المحسنين، مقدمه و تحشيه: باقر مؤمنى، تهران: شبگیر؛ نیز: (۱۳۹۵ش)، تهران: علمى و فرهنگى.
- طالبوف، عبد الرحيم (۱۳۵۷ش)، سياست طالبى، به كوشش رحيم رئيس نيا، تهران: علم.
- طالبوف، عبد الرحيم (۱۳۹۶ش)، آزادى و سياست، تهران: اميد فردا.
- طالعى، عبد الحسين (۱۳۷۸ش)، علامه محدث نورى، تهران: ابرون.
- طوسى، خواجه نصير الدين (۱۴۰۷ق)، تجريد الاعتقاد، تهران: مكتب الاعلام الاسلامى.
- طوسى، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق)، المبسوط فى فقه الامامية، تهران: المكتبة المرتضوية.
- عاملى نباطى، على بن محمد (۱۳۸۴ق)، الصراط المستقيم الى مستحقى التقديم، مصحح: ميخائيل رمضان، نجف: المكتبة الحيدرية.
- غلامى جليسه، مجيد (۱۳۸۹ش)، شمارگان در كتابهاى چاپ سنگى ايران، كتاب ماه كليّات، پيايى ۱۵۹، ش ۳.

- فاضل قائینی، علی (۱۴۰۵ق) معجم مؤلفی الشیعة، تهران: وزارة الثقافة و الارشاد الاسلامی.
- فتوحی، نصرت الله (۱۳۴۱ش)، یک سند منتشر نشده مربوط به تاریخ مشروطیت یا فتوای طالبوف تبریزی به خط خودش»، یغما، سال پانزدهم، ش ۴.
- قزوینی، محمد (۱۳۲۷ش)، «یادداشت‌های تاریخی: وفيات معاصرین معرفی و نقد»، یادگار، سال پنجم، ش ۴.
- کسروی، احمد (۱۳۷۰ش)، تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیر کبیر.
- کانوی، ام. آ (۱۹۹۷م)، خاطرات بازیابی شده و خاطرات دروغین، آکسفورد: دانشگاه آکسفورد.
- کتابچی، جلال (۱۳۹۸ش)، داستان یک انتشارات مذهبی از روزگار چاپ سنگی تا امروز، خیرگزاری کتاب ایران، فروردین ماه.
- گرامی، محمد علی (۱۴۰۰ش)، مصاحبه پیرامون داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب، قم: منزل معظم له، مصاحبه شفاهی.
- اللامردی، محمد زکریا (۱۴۲۸ق)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، بیروت: نشر مؤلف.
- لاهیجی، عبد الرزاق (۱۳۸۳ش)، گوهر مراد، تحقیق مؤسسه امام صادق علیه السلام، تهران: سایه.
- ماروس، مایکل (۱۹۸۵م)، پناهندگان اروپایی در قرن بیستم، نیویورک: انتشارات دانشگاه آکسفورد.
- مجاهد، سید محمد (۱۲۹۶ق)، مفاتیح الاصول، قم: آل البيت علیهم السلام.
- محسنی، محمد آصف (۱۳۸۶ش)، تقریب مذاهب از نظر تا عمل، قم: ادیان.
- مختاری، رضا (۱۳۹۱ش)، جمع پریشان (جلد ۱، مقاله الجواد قد یکبوا)، قم: دانش حوزه.
- مدنی، سید محمود (۱۳۷۱ش)، میرزای شیرازی احیاگر قدرت فتوا، قم: سازمان تبلیغات اسلامی.
- مرعشی، سید محمود (۱۳۹۰ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرعشی (ج ۱۹)، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- مرکز میکروفیلم نور (۱۳۸۸ش)، فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی (کتابخانه ناصریه صاحب عبقات - لکهنو)، هند: مرکز میکروفیلم نور.
- معارف، مجید (۱۳۹۴ش)، تالو نور (مروری بر زندگی و آثار محدث نوری)، تهران: نشر بین الملل.
- معرب تهرانی، محمود بن ابی القاسم (۱۳۱۸ق)، کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب، مخطوط، تهران: کتابخانه آیت الله مرعشی، ش ۷۳۶۱.

- معرب تهرانی، محمود بن ابی القاسم (۱۳۹۷ش)، تحقیق و تصحیح کتاب کشف الارتیاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، (در مجموعه تراث الشیعة القرآنی، ج ۸)، قم: مکتبه التفسیر و علوم القرآنی.
- معرب تهرانی، محمود بن ابی القاسم (بعد ۱۳۱۸ق)، کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۲۰۵۲.
- معرب تهرانی، محمود بن ابی القاسم (بی تا)، کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۵۴۹۳.
- معرب تهرانی، محمود (۱۴۴۳ق)، کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب؛ و معه اجوبه خاتم المحدثین بالفارسیّه (به ضمیمه فصل الخطاب)، حَقَّقَه و علَّقَ علیه: السيد محمد جواد الحسینی، [ظاهراً چاپ] لبنان: دار النون.
- معرب تهرانی، محمود (۲۰۲۱م)، کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب؛ و معه اجوبه خاتم المحدثین بالفارسیّه (ج ۳)، حَقَّقَه و علَّقَ علیه: السيد محمد جواد الحسینی، لبنان: دار النون.
- معرفت، محمد هادی (۱۴۲۸ق)، صیانه القرآن من التحریف، قم: التمهید.
- مفتّح، محمد هادی (۱۳۹۰ش)، بررسی نظریه تحریف قرآن در فصل الخطاب حاجی نوری و ردیه های آن، قم: دانشکده اصول الدین.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۴ق)، اوائل المقالات، بیروت: دار المفید للطباعة و النشر.
- مقدّم، براتعلی و دیگران (۱۳۹۳ش)، فهرست نسخه های خطی اهدایی مقام معظم رهبری (جلد اول: علوم قرآنی)، مشهد: آستان قدس رضوی.
- ملک زاده، مهدی (۱۳۸۷ش)، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران: سخن.
- منتظری، حسینعلی (۱۳۷۹ش)، بخشی از خاطرات آقای منتظری (۳ جلدی)، قم: بی نا.
- منزوی، احمد (۱۳۴۸ش)، فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (ج ۱۶)، تهران: بی نا.
- موسوی میرزایی، کاظم (۱۳۲۴ش)، مرحوم میرزا ابوطالب موسوی زنجانی، مجله یادگار، ش ۸.
- مولوی، محمد (۱۳۸۹ش)، مأخذشناسی افسانه تحریف قرآن، نشریه الهیات و حقوق، ش ۳۰.
- میرزا صالح، غلامحسین (۱۳۸۷ش)، بحران دموکراسی در مجلس اول (خاطرات و نامه های خصوصی میرزا فضلعلی آقا تبریزی)، تهران: نگاه معاصر.
- نجارزادگان، فتح الله (۱۳۸۴ش)، تحریف ناپذیری قرآن، تهران: مشعر.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۳۸۵ش)، سیف الامّه و برهان المله، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

- نراقى، احمد بن محمد مهدي (بى تا)، مناهج الاحكام و الاصول، قم: بى نا (چاپ سنگى).
- نفيسى، سعيد (۱۳۸۰ش)، به روايت سعيد نفيسى (خاطرات سياسى، ادبى، جوانى)، تهران: نشر مركز.
- نقشبندى، اسامة ناصر (۱۳۸۹ق)، فهرس مخطوطات علوم القرآن الكريم و تفاسيره فى مكاتب العراق، لندن: مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامى.
- نورى، حسين (۲۰۲۰م)، فصل الخطاب فى تحريف كتاب ربّ الارباب (حسين بن محمد تقى النورى)، تحقيق: الشيخ مصطفى صبحى الخضر الحمصى، لبنان (بيروت): مركز الدراسات الفكرية.
- نورى، حسين (۲۰۲۰م)، فصل الخطاب فى تحريف كتاب ربّ الارباب، حقه و علق عليه: السيد محمد جواد الحسينى، لبنان: دارالنون.
- نورى، حسين (۲۰۲۱م)، فصل الخطاب فى اثبات تحريف كتاب ربّ الارباب (للميرزا الشيخ المحذث حسين النورى الطبرسى)، دراسة و تعليق و تحقيق: احمد كاظم الاكوش، بيروت: الانتشار العربى.
- نورى، حسين (۲۰۲۱م)، فصل الخطاب فى تحريف كتاب ربّ الارباب (حسين بن محمد تقى النورى)، دراسة و تحقيق: د. محمد كريم الكواز، عمان (اردن): منشورات الجمل.
- نورى، حسين (۲۰۰۹م)، فصل الخطاب فى تحريف كتاب ربّ الارباب، تحقيق اقلّ عباد الله بضاعة حسين على الطفيلى، بى جا: بى نا.
- نورى، حسين (۲۰۲۱م)، فصل الخطاب فى تحريف كتاب ربّ الارباب، تحقيق: طالب إل مكى، بى جا: بى نا.
- نورى، حسين بن محمد تقى (۱۲۹۲ق)، فصل الخطاب فى تحريف كتاب ربّ الارباب، نجف: كتابخانه صاحب الذريعة.
- نورى، حسين بن محمد تقى (۱۲۹۳ق)، فصل الخطاب فى تحريف كتاب ربّ الارباب، نجف: كتابخانه دار العلم الامام الخويى، شماره ۱۵۸۲.
- نورى، حسين بن محمد تقى (۱۳۰۳ق)، رساله جوابيه، نسخه خطى، نجف: كتابخانه آيت الله حكيم.
- نورى، حسين بن محمد تقى (۱۳۴۰ق)، فصل الخطاب فى تحريف كتاب ربّ الارباب، بغداد: كتابخانه كلية الآداب (فى جامعة بغداد)، ش ۲۰۸۴.
- نورى، حسين بن محمد تقى (۱۳۷۳ق)، رساله جوابيه، تهران: كتابخانه مجلس شوراى اسلامى، ش ۹۱۲۵.

- نوری، حسین بن محمد تقی (۱۳۸۷ش)، چند نکته در باب تواتر، تحدی و اعجاز قرآن (نکته‌های پژوهشی - ۷)، مطالعات قرآن و حدیث سفینه، زمستان، ش ۲۱.
- نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۱۵ق)، خاتمه مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام.
- نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۱۹ق)، الفیض القدسی فی ترجمه العلامه المجلسی، بی‌جا: مرصاد.
- نوری، حسین بن محمد تقی (بی‌تا)، فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، بغداد: کتابخانه دار المخطوطات، شماره ۷/۸۶۲۰.
- نوری، حسین بن محمد تقی (قرن ۱۴)، رساله جوابیه، تهران: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۲۸۶۱۷.
- همّت ناصر، محمود (۱۳۸۹ش)، نقش انگلستان در انقلاب مشروطه ایران، پایان‌نامه، دانشکده ادبیات دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- هندی، رحمت الله (۱۴۱۳ق)، اظهار الحق، بیروت: دار الکتب العلمیه.

منابع

۱. پیرامون فصل الخطاب و رساله جوابیه محدث نوری، کاظم استادی، تهران، دانشگاه اهل بیت علیه السلام، ۱۴۰۲ش.
۲. فصل الخطاب فی تحریف کتاب ربّ الارباب، حسین بن محمد تقی نوری، نجف، چاپ سنگی، ۱۲۹۸ق.
۳. رساله جوابیه (نسخه خطی)، حسین بن محمد تقی نوری، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۹۱۲۵، ۱۳۷۳ق.
۴. رساله جوابیه (نسخه خطی)، حسین بن محمد تقی نوری، نجف، کتابخانه آیت الله حکیم، ۱۳۰۳ق.
۵. مقاله تجزیه و تحلیل داستان انگیزه تألیف فصل الخطاب و بازشناسی ماجرای تاریخی آن، کاظم استادی، پژوهش‌های قرآن و حدیث، دوره ۵۶، ش ۲، اسفند ۱۴۰۲ش.
۶. مقاله شناسایی مخاطب رساله جوابیه محدث نوری به شبهات بر فصل الخطاب، کاظم استادی، پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی متون فارسی، دوره ۷، ش ۱۷، شهریور ۱۴۰۱ش.
۷. مقاله متن رساله جوابیه محدث نوری به اشکالات بر فصل الخطاب بر اساس نسخه دست نویس مؤلف، کاظم استادی، حدیث و اندیشه، دوره ۱۷، ش ۳۵، ۱۴۰۲ش.

۸. مقاله معرفی رساله در جواب شبهات به فصل الخطاب، کاظم استادی، پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی متون فارسی، دوره ۶، ش ۱۶، اسفند ۱۴۰۰ ش.

۹. مقاله معرفی نسخه‌های خطی و چاپی فصل الخطاب، کاظم استادی، کتاب شیعه، ش ۲۰، ۱۴۰۰ ش.

۱۰. مقاله معرفی یکصد منبع برای پژوهش درباره کتاب فصل الخطاب محدث نوری، کاظم استادی، مجله دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث، دوره ۶، ش ۲۲، پاییز ۱۴۰۲ ش.

۱۱. مقاله نسخه‌شناسی و بازشناسی کتاب کشف الارتیاب، کاظم استادی، پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی متون فارسی، دوره ۸، ش ۱۸، پاییز ۱۴۰۱ ش.

۱۲. مقاله واکاوی انتقادی داستان انگیزه تألیف کتاب فصل الخطاب محدث نوری (با تأکید بر نقل آیت الله محمد صادق تهرانی)، کاظم استادی، مجله بین‌المللی مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، ش ۱، خرداد ۱۴۰۲ ش.

۱۳. مقاله واکاوی و مآخذشناسی ردیه‌های بر کتاب فصل الخطاب محدث نوری، کاظم استادی، جیرفت، فصلنامه مطالعات قرآنی، ۱۴۰۲ ش.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی